

ДРЕВНИ КОСМОГОНИЧНИ МИТОВЕ И СКАЗАНИЯ (ИЗТОК-ЗАПАД)

Десислава Дамянова*

ANCIENT COSMOGONIC MYTHS AND LEGENDS (EAST AND WEST) Dessislava Damyanova

Abstract: When we turn to the spiritual culture of past epochs, we witness many original ideas and peculiar schemes – the result of the creative imagination of people who lived thousands of years ago. Some of them are purely local in nature and do not occur beyond the boundaries of a particular culture, others are a variation of views of the universe known worldwide; in any case, through the analysis of ancient myths, we can highlight the coded suggestions and symbolic models (archetypes) that refer to universal cosmological systems.

Keywords: ancient myths, cosmogony, archaic cultures, anthropomorphism, hylozoism

Обръщайки се към духовната култура на отминалите епохи, ставаме свидетели на множество оригинални представи и причудливи схеми, дело на творческото въображение на хора, живели преди хиляди години. Някои от тях имат чисто локален характер и не се срещат отвъд пределите на конкретна култура, други са преработка и вариация на познати по цял свят възгледи за вселената; при всички случаи по пътя на анализа на древните митове можем да открием закодираните внушения и символни препратки (архетипи), възходящи към универсални космологически системи.

Космосът е вътре в нас – самите ние сме изградени от звездна материя. Космологията за древните е начин вселената да опознае себе си чрез човека. Космологическите представи са един от най-важните елементи на митологичния светоглед. Архаичните култури са опитвали да създадат обобщена картина на света, а не просто са фантазирали, за да компенсират някакви липси в познанието си. Ядрото на най-старите концепции за вселената са митовете, в които космосът се представя зооморфно или антропоморфно (т.е. като живо същество, много подобно на човека). В предговора към книгата „От мита към литературата“ Мелетински посочва, че митът е основният модел на всяка теория (умозрение) и синкретичната люлка не само на литературата, изкуството, религията, но до известна степен и на философията, и дори на науката (Мелетинский 2001, 5).

Най-ранните представи за света имат фолклорен произход – откриваме ги не само в митологията, но и в древните приказки, сказания, епос, песни,

* Гл.ас. д-р Десислава Дамянова – СУ „Св. Кл. Охридски“, Философски факултет, катедра „История на философията“, e-mail: dessislavadd@yahoo.com

афоризми, поговорки и гатанки. Митологичната визия е оцеляла и днес тъкмо в народните предания, макар понякога на тях да се гледа като на отживелици (онова, в което някога убедено се е вярвало, днес носи етикета „суеверие“). С разширяване хоризонта на човешкото познание много новаторски за времето си идеи постепенно се превръщат в догми и псевдонаучни спекулации. Но като цяло архаичните възгледи се запазват, скрити под булото на индивидуални вярвания и колективни социални практики (празници, ритуали, обичаи). Ценността на старите знания се осветява и от традицията, която отсява „зърното от плявата“.

Корените на това свещено познание се губят в далечното минало, в най-ранните пластове на духовната култура – кое ги прави актуални и днес? Това са вечните въпроси, които са вълнували неспокойните умове още в зората на човечеството. Нито сме първите, нито ще сме последните, които се питат за произхода на света, за смисъла на съществуването, за началото и края, както на вселената, така и на отделния човешки живот. Да се обърнем към отговорите, които древните са дали на тези битийни загадки, означава да преоткрием източниците на една позабравена мъдрост и неподозирана дълбочина, прикрита под булото на „наивност“ и „отживелици“.

Друго обстоятелство, което заслужава специално внимание, е удивителните сходства, които се наблюдават между митологическите образи и сюжети на различни, често много отдалечени и несвързани помежду си култури. В много редки случаи все пак можем да допуснем межкултурни влияния и заемки, но все още не знаем всичко за контактите в древния свят: имаме откъслечни сведения, оставени ни от античните пътешественици (а също косвени свидетелства от археолози, филолози и антрополози). Историческите хроники, находките на артефакти и географските описания ни навеждат на мисълта, че от самото начало на своето развитие човечеството се е движило по общ магистрален път, въпреки отделните разклонения, които водят до него.

Индоевропейското езиково семейство бележи значителни прилики не само на лингвистично равнище, но и споделя сходни представи за космоса и човека, паралелни пътища на познанието, близко звучащи митове и легенди. Няколко хилядолетия преди новата ера предците на гърци, римляни, германци, славяни, индийци и иранци съставлявали ако не един народ, то поне група от тясно свързани помежду си родове и кланове. С разселването на тези родствени племена из цяла Евразия някога единната общност се разпада на големи клонове, а по-късно и те се подразделят на многобройни малки разклонения, които са основа за формирането на древните етноси. Следи от предходното родство се запазват не само в езика и културата на новосформираните народи, а и в техните космологични предания. Това не изключва споделянето на аналогични концепции и вярвания и от други културни традиции, което говори за особената значимост и голямата популярност на определени митологични сюжети, които се срещат по цял свят.

Е. М. Мелетински посочва, че в митологията самото описание на света е възможно само под формата на разказ за формирането на елементите, от

които се състои космосът и вселената като цяло. Това се обяснява с факта, че митичният манталитет отъждествява началото (произхода) и същността, като по този начин динамизира статичния модел на света. В същото време патосът на мита започва доста рано да се свежда до космизирането на първичния хаос, до борбата и победата на пространството над хаоса (т.е. формирането на света се оказва едновременно и неговото подреждане). И именно този процес на създаване на света е основният предмет и главната тема на древните митове. (Мелетинский 2001, 7) Така основният архетипен мотив, от който се формират всички останали, е противопоставянето на пространството и хаоса. Космосът се противопоставя на хаоса като „вътрешно“ организирано пространство спрямо „външната“ дезорганизация. Структурата на вселената включва три вертикално разположени области – небето, земята и подземния свят, а хоризонтално това са четирите основни посоки, често изпълтени от митологични персонажи. Съществуването на космоса (и човечеството) се основава на световния ред, закон, истина, справедливост. Разрушителните сили на хаоса в митовете за космическите цикли отслабват ефекта на световния ред, което води до смъртта на космоса (описана от есхатологичните митове) и ново творение.

Най-простият начин за описване на модела на света включва мотива за движение в пространството и пресичането на различните зони и направления (където герои влизат в контакт с митологични същества, придобиват своята сила или се бият с тях, получават ценности и т.н.). Темата за творението е свързана и с динамиката във времето, където е заложена архетипната схема за пътуване извън познатото и се натъкваме на митологични граници (гората като сфера на демонични същества, реката като пресичане на различни сфери, „долната“ и „горната“ земя и др.). Архаичната топография противопоставя не само небето, земята, подземните и подводните „царства“, но въвежда и опозицията между близкото и далечното. Типологията на древните култури се основава на двоичен модел на пространствените категории – „тукашното“ е наше, цивилизовано, безопасно, хармонично организирано и т.н., а „отвъдното“ е чуждо, варварско, враждебно, опасно и хаотично. Именно в митовете пространствените схеми са структурирани на базата на система от бинарни опозиции и архетипни кодове: наше собствено – чуждо, нагоре – надолу, живот – смърт, ред – хаос и т.н.

Основната характеристика на архаичната концепция за пространството е осъзнаването на космоса като специално място на съществуване, обитаване, отграничено от останалия свят. Овланданата територия, „собственият“ свят се характеризира с хетерогенност: в него се разграничават сакрално пространство (център) и профанно пространство (периферия). По този начин, главните пространствени архетипи от античността до наши дни включват:

1. Ред/хаос като фундаментална антиномична двойка с всичките ѝ вариации: къща/гора, дом/път, рай/ад, земно/отвъдно, столица/провинция и др.

2. Близко/далечно като прекосяване на граница, която се открива при всяка пространствена опозиция: праг, прозорец, порта, река и т.н.

3. Космически параметри с универсална семантика: кардинални посоки (юг/север, запад/изток); пространствени оси (вертикални и хоризонтални); свещен център и нечиста периферия и др.

По правило образът на дома има архетипна семантика, ако носи значението на затворено вътрешно пространство, което дава покой, сигурност и надеждна защита с фокус върху универсалните житейски ценности – щастие, безопасност, благополучие и хармония в семейството, материално богатство, любов и гостоприемство. Гората и планината също са надарени с архетипни черти: извън топлото, уютното и сигурното; опасно място, отграничено от дървета и скали, преграда от гъсталак; нещо, което откъсва от вътрешния свят. Освен пространствената опозиция външен – вътрешен, опасен – безопасен, за обитателите на архаичния свят високото също маркира митологична граница. Асоциира се като място, което е обител на боговете с разрушителен потенциал за простосмъртните: в планината древният човек изпитва страх и безпокойство. По този начин къщата и пустошта са две противоположни територии – неизменното комфортното вътрешно пространство може да бъде катастрофално разрушено в резултат на опасни събития, свързани с нашествие от далечни земи.

Световната митология често представя оста на Земята като гранична зона между света на мъртвите и света на живите, следователно тук се провеждат обреди за посвещение. Концепцията за свещеното дърво, което „опира небето“ и е вкоренено в подземния свят (царството на мъртвите), датира от античността и е описана от Овидий и Вергилий, а след това прониква в европейската литература. Древният човек е съзнавал своята безпомощност и несигурност пред жестоките природни стихии и гората се е смятала за опасно място. Показателен в това отношение е фактът, че когато човек напуска дома си и се отправя към неизвестното, трябва да е готов на постоянна борба с непредвидени обстоятелства и безмилостни врагове (Одисей е образцов в това отношение). От друга страна, той винаги би могъл да разчита на неочакваната помощ на горското или водно божество, на духа на планината и т.н.; затова се опита да му угоди: да не навреди на гората, да не наранява животни, да не чупи напразно дървета и храсти, дори да не вика силно, да не нарушава тишината и спокойствието на природата. В допълнение, пространственият архетип на „външното“ има следното значение: територия, където човек не постъпва по обичайния начин и е принуден да разчита на намесата на съдбата; страхът идва от това, че не знае нейната повеля по отношение на себе си. Следователно семантичните характеристики на несвойственото, чуждото и далечното бележат враждебна част от пространството, противопоставена на всичко познато, собствено и близко.

Произходът на легендите от космогоничен тип е свързан с и астрономическите явления, които древните жреци („звездобройци“) наблюдавали на звездното небе. Сътворението на вселената и началният стадий на нейното съществуване са свързани с прехода от хаос към ред, от космическа „жар“ или океан от необуздани води към умерена топлина и преодолян потоп. Космосът бива сътворен, или подреден от животни-демиурзи или културни герои, които

следват образците на съзвездията (конфигурациите от сияйни знаци насред бездната на хтоничната тъма). Обикновено годни за обитаване пространства се появяват, когато стихии биват укротени и от хаоса се създава свят със съответните параметри. В архаичните митологии изходната космическа стихия е водата. Огънят играе важна роля най-вече в есхатологичните (т.е. свързаните с края на времената) представи. Освен от космически пожар, разрушението на света настъпва, когато той е овладян от горещината, излъчвана от седем или десет слънца, изгрели едновременно и пресушили водоизточниците.¹

В други митологични картини краят на света настъпва от всемирен потоп – съзерцавайки необозримите морски ширини, или просторите на океана, а дори могъщите разливи на големите реки, древните стигнали до убеждението, че мощта на водната стихия ще доведе до гибелта на земята. Тези митове са най-разпространени сред островните народи, както и добрите мореплаватели, като гърци и финикийци, но не само. Наводненията в междуречието за месопотамците, както и приливите на Нил за египтяните също са служили за праобраз на потопа, но те освен заплахата, са били източник на плодородие и добруване. Двойствената природа на стихии показва, че в митовите рядко се открива строга и подредена система от възгледи и понятия, основана на изтънчена логика, защото те се основават преди всичко на афективни реакции (страхопочитание към природните сили) и въображаеми сюжети (различно разбиране за същността на явленията).

Едва ли можем да говорим за „диалектика на мита“, но противоположностите в него са сплетени в неразривна нишка – възникването и унищожението на вселената често се мислят като причинени от едни и същи стихии (т.е. есхатологичният момент е идентичен с космогоничния). Космосът загива от същите сили, които са му е дали начало. Зародила се от изначалната праматерия (вода, огън и т.н.), след определен цикъл на съществуване, вселената се възвръща към нея; произлязла от първичния хаос, тя отново загива при възцаряването му. Оттук не следва, че картината на света е еднотипна – митологичната символика е изключително разнообразна, сложна и интересна, а архаичните представи за вселената не спират да ни изненадват не само с причудливост, а и със своята актуалност.

Митовите рядко си служат с метафори – вселената се е мислила от древните като гигантско животно или човек. Съгласно универсалните митологически представи космосът „диша“, има душа, подложен е на развитие и циклично унищожаване; след което се ражда отново. Според космологията на шумери и вавилонци, която повлиява и на останалите блискоизточни култури (а отгласи от нея достигат и до Далечния Изток), светът е възникнал от първичната водна бездна. Земята е обкръжена от безбрежния световен океан, който няма начало

¹ Според манихейството – синкретична религия, възникнала през III в., събрала в себе си много от вярванията и култовете на Палестина, Вавилон и Персия, душите на праведниците се възнасят към своя първоизточник – слънцето – и заключената в телесната тъмница светлина се освобождава.

и край. Вселената представлява сфера, която се задържа неподвижна насред тези космически води. Нейните основни два дяла са Земята и Небето, което има няколко слоя, като най-горният е твърд. Пространството между тях е изпълнено с въздух, чиято основна функция е подвижността и възможността да изпълни определен обем. Според древните астрономи от подобна атмосферна субстанция били съставени и небесните тела – слънцето, луната и звездите.

Хтоничните, или земеродни същества (от гр. „хтонос“ – /под/земен) – змии, жаби, костенурки, дракони се считат за свещени, защото покровителстват добрата реколта, а и плодовитостта въобще. Приписва им се особена жизнена сила – заради тяхното дълголетие се е вярвало, че владеят тайната на безсмъртието. Но те не са само доброжелателни – например в индийската митология змеят Вритра запушил изворите на всички реки и не им позволявал да се излеят на земята. Борбата на бог Индра с чудовището се описва като космогоничен акт, като решаваща битка между силите на светлината и доброто срещу мрака и злото. В началната епоха на сътворението вселената се представяла като гигантски космически дракон, обвиващ пръстеновидно мирозданието и носещ върху себе си огромна костенурка, върху която са стъпили четири слона, подпиращи земята; в средата на океана се намира обитаемия от хората континент Джамбудвипа, а в неговия център се извисява световната планина Меру. Във „Вишну-пурана“ пък се разказва, че под най-долната, седма земя се намира змеят Шеша, почитан от духовните същества. Той е хилядоглав и придържа земята, без да изпитва безпокойство от тежестта ѝ.

Много преди проникването на будизма в Тибет, архаичната религия *бон* учи, че в началото на сътворението от нищото се появило женско начало в облика на богинята Клумо. От главата ѝ възникнало небето, от дясното око – луната, от лявото – слънцето, от дванадесетте долни зъби – месеците в годината, а от горните – планетите. Други тибетски митове обрисуват космическата битка между божествата и демоните на мрака, от чиито туловища е създадена вселената. Сюжетът може да включва и герой, който побеждава космическия дракон и от него възниква светът. Вариации на този мит се срещат из цяла средна и югоизточна Азия, а за техен прототип може да се приеме създаденият около средата на второто хилядолетие пр.н.е. вавилонски космогонически мит, който описва как бог Мардук сразил в яростна битка чудовището Тиамат и създал космоса от неговото тяло. Различни части от тялото на разчлененото животно (демон) стават съответните елементи, стихии, светила, форми на релефа, посоки, годишни времена, живи същества и т.н. Платон в „Тимей“ на свой ред описва космоса като подобен на съвършеното и умопостигаемо живо същество, заради което са родени всички звезди, следващи пътя на вечните същности.

След дълга еволюция тотемичната вселена с животински родоначалник отстъпва място на антропоморфния космос: древните започват да създават божества с човешки облик – по техен „образ и подобие“. Не само боговете и демоните имат човешка форма, но и цялото мироздание се оказва резултат от жертвопринасянето на пра-човека (Праджапати). Олицетворението на отдел-

ните природни сили отстъпва място на единния космически корпус, увенчан от „венеца на творението“ – човека и създаден по негова мяра. Сетивно-възприемаемият и нагледно прекрасен космос носи характеристики, които го правят „одухотворен“ – тъждествен на човешкото тяло и душа. Т.е. вселената не просто се описва с едни или други човешки качества, а пряко се уподобява на антропен гигант – цялостен, дишащ организъм, в който са обединени полярни начала, които дотогава са били в противоборство.

Раждането на човешкото същество и сътворението на вселената се уподобяват и приравняват едно към друго – в митологията те са явления от един порядък. Микрокосмосът не е просто малка частица от цялото, или един от елементите на вселената, а е нейна миниатюрна реплика, която я възпроизвежда едно към едно. Следователно „малкият космос“ е толкова цялостен и завършен в себе си, колкото и големият. Човекът като микрокосмос се е мислил в контекста на този паралелизъм между мини-вселената и макросвета. Тъждеството между микро- и макрокосмоса, наследено от древните митове, се доразвива от европейската философия, астрономия, алхимия и литература през епохата на Средновековието и Ренесанса.² Още от Античността човекът-микрокосмос е изобразяван, обкръжен от планетите и стихииите огън, земя, вода и въздух, а поетите описвали природата като жена с диадема от съзвездия. Човекът бил изобразяван между Небето и Земята, в центъра на кръга, символ на безкрайността, който таи в себе си всички неща. Този паралелизъм между съвършеното човешко тяло и архитектуриката на вселената се открива в херметизма³ и в някои гностични учения за различните сфери на мирозданието.

В заключение можем да кажем, че съотнесеността между човека и вселената представлява една от основните специфики, бележещи прехода от митологично към космологично мислене. Възникнала в различни древни култури, тази идея представлява значителна стъпка по пътя към философския светоглед. Отъждествяването между аза и космоса вече издига на преден план антропологическата значимост – човекът става „мяра на всички неща“, както е отбелязал Протагор. Все пак това е по-скоро предметно-сетивен антропоморфизъм, а не толкова хуманизъм, разглеждащ човека като финална цел на природата и висша ценност на битието. Многопластовата вселена може да се сравни с многоетажна пирамида с йерархична подредба – издигайки се по нейните стъпала, човек се

² Както на Изток, така и на Запад се появили мистични, псевдонаучни трактати, създадени под влияние на религиозно-митологичните възгледи за многопластовата вселена. Те оказали огромно влияние върху духовната култура, като авторите им се позовавали на натурфилософската традиция от Античността. Рационалните елементи в тях били преплетени с митични предания, фолклор, поетична фантазия. Обрисувана била грандиозна картина на хармоничния космос, разсъждавало се за съдбата и природата на човека и обкръжаващия го свят, за смисъла на съществуването и т.н.

³ Херметизъм – тайно учение, разпространено през I в. в района на елинистическия Изток, наречено на името на своя апологет Хермес Трисмегист. То съчетава философска мистика и магия (теургия) и от неговото название произтича съвременният термин „херметичен“ – плътно затворен, непроницаем, недостъпен.

приближава до боговете, а спускайки се към подножието ѝ, пропада в адската бездна. Източниците на тази космологическа схема ни препращат към архаичните пластове на митологичното мислене, но нейното развитие възхожда към ренесансовия антропо-космизъм.

При изграждането на устойчива структура на философския *гносис*,⁴ древноиндийската, древнокитайската и старогръцката мисъл внедряват възвратните цикли на Единното и производното му множество в принципа на „себепревръщането“ на желаещото Първоначало. То се разглежда като при-роден първоизточник, който разделя своята безполова/двуполова същност с безкрайна пораждаща способност на мъжко и женско начало, за да твори неща, същества, първопредци, хора и богове (съгласно хтонизма и антропоморфизма). В резултат на тази първична „диалектика“, специално във ведическата⁵ култура на жената бива отредена функцията, свързана с любовта и човешкото възпроизводство – *кама*, а на мъжа – обезпечаването на материалното благополучие и производството на блага (*артха*). И в древен Китай, и в Елада нещата не стоят много по-различно: след „раздвояването“ на двуполовия родоначалник (андрогин) на „желаещо“ и „пожелано“, мъжкото начало символизира световната ос, стабилността и структурата, а женското – генетичните редове, цикличните кръгови движения и диалектиката на човешкото битие.

Обръщайки се към духовната култура на отминалите епохи, ставаме свидетели на множество оригинални представи и причудливи схеми, дело на творческото въображение на хора, живели преди хиляди години. Някои от тях имат чисто локален характер и не се срещат отвъд пределите на конкретна култура, други са преработка и вариация на познати по цял свят възгледи за вселената; при всички случаи по пътя на анализа можем да открием закодираните внушения и символни препратки (архетипи), възхождащи към универсални космологически системи. Независимо дали всички древни цивилизации произхождат от единен център, дали са се развили изолирано, или в тясно взаимодействие една с друга, не можем да отречем, че в митовете се открива изначално генетично родство, което свидетелства за общочовешкото съдържание на духовните постижения.

Творческите възможности на най-различни народи по света се открояват в техния фолклор, където освен морални послания (пословици и поговорки), откриваме и сложни построения, чиято цел е да разбулят скрития смисъл на явленията и дълбинната същност на мирозданието. Изследването на източниците на архаичния светоглед е динамично, защото самия обект на анализа не съществува

⁴ Гносис тук се употребява в техническото си значение на знание, учение, изследване, без да има мистичните и езотерични конотации на по-късния гностицизъм.

⁵ Архаичният период в развитието на древна Индия е наричан ведически по названието на свещените книги Веди. „Веда“ произтича от санскритския корен „vid“, което означава „да зная“, т.е. ведическите текстове имат характера на откровение, разкрито знание. Във ведическата традиция се преплитат древна религия, митология, интелектуално и опитно познание, закодирано в химни, свещени формули и философски диалози.

в неизменен вид и се намира в постоянно „ставане“. Най-старите свидетелства са непълни и откъслечни, понеже са се предавали устно само на посветените в култа към сакралното знание. Отделни техни фрагменти и „мъртви копия“ са съхранени само частично в хилядолетни свещени книги и летописи, преплетени с по-късни добавки, коментари и редакции. Те все пак ни дават възможност да проследим величината на пътя, извървян от древните мъдреци – магистралните направления, по които се е движило цялото човечество.

БИБЛИОГРАФИЯ

Евсюков 1988: В. В. Евсюков. Мифы о вселенной. Нсб.: Наука, 1988// V. Evsjukov. Mifij o vselennoj. Nsb.: Nauka, 1988

Мелетинский 2001: Е. М. Мелетинский. От мифа к литературе. М.: Издательский центр Российского государственного гуманитарного университета (РГГУ), 2001// **Е. М. Meletinskiy.** Ot mifa k literature. M.: Izdatelskiy centr Rossiyskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta, 2001

Чанышев 1981: А. Чанышев. Курс лекций по древней философии. Учебное пособие для студентов и аспирантов философских факультетов и отделений университетов. М.: Высшая школа, 1981 // **A. Chanishev.** Kurs lekciij po drevnej filosofii. Uchebnoe posobie dlya studentov i aspirantov filosofskih fakultetov i otdelenij universitetov. M.: Visshaya shkola, 1981

Thomas 1958: P. Thomas. Epics, Myths and Legends of India: A Comprehensive Survey of the Sacred Lore of the Hindus and Buddhists and Jains. Bombay: D.B. Taraporevala, 1958